

УДК: 94(477)-055.26:364«46»1945/1965

Мирослава СМОЛЬНИЦЬКА

МАТЕРИНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х–ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-тих РОКІВ)

У статті досліджуються проблеми материнства в УРСР у другій половині 1940-х – першій половині 1960-тих років. Аналізуються напрями політики держави в законодавстві про шлюб і сім'ю, заходи, спрямовані на звеличення ролі матері в радянському суспільстві і їх реалізація в повсякденному житті.

Ключові слова: УРСР, суспільство, повсякденне життя, материнство, жінка.

Нині не викликає заперечень, що для всестороннього аналізу ролі чоловіків і жінок у різних сферах життєдіяльності суспільства необхідно враховувати гендерну складову. Саме гендерний підхід допомагає досягнути багатозначність, здавалося б, звичних для нашого повсякдення понять і термінів. Одним із них є «материнство». У попередні історичні періоди під материнством розуміли насамперед відповідальність жінок за народження і виховання дітей, і українська історична традиція не була в цьому сенсі винятком. Так, дослідниця становища жінок в Україні у кінці ХІХ – на початку ХХ століття Оксана Кісь вказує, що «у традиційній українській культурі одруження було засадничою передумовою успішності жінки. Лише заміжня жінка могла повноцінно реалізувати свою гендерну програму, виконуючи ключові соціальні ролі – дружини, господині та матері, щоб досягти визнання як соціально-повноцінна особа»¹. Така ситуація була типовою практично для всіх країн: «Схоже, ці процеси носять універсальний характер в тому сенсі, що у всіх суспільствах існує обумовлений жіночим вихованням розподіл на приватний, домашній, світ жінок і публічний, громадський, світ чоловіків»².

Водночас у сучасному світі можна говорити про специфіку дій у всіх сферах, пов'язаних із материнством, породжену масштабним залученням до його реалізації нарівні з жінками і чоловіків. Чоловіки активно включаються у процес народження і виховання дитини з перших її годин і долучаються до виконання функцій, які за традиційним розподілом у суспільстві гендерних ролей належали винятково жінкам.

Усе це стало можливим завдяки потужному піднесенню в ХХ столітті жіночої активності. Жінки привчили чоловічий світ рахуватися із собою,

¹ Кісь, О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.) / Оксана Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2008. – С. 123.

² Чодороу, Н. Воспроизводство материнства: психоанализ и социология пола (часть III. Половая идентификация и воспроизводство материнства) / Ненси Чодороу // Антология гендерной теории. – Минск: ПроPILEн, 2000. – С. 30.

репрезентували себе як рівноправних партнерів у багатьох суспільних сферах. У зв'язку із розмиванням кордонів між публічною і приватною діяльністю уявлення про традиційний розподіл ролей між чоловіками й жінками почали змінюватися і в чоловічому світі.

В Україні перехід від традиційного укладу до освоєння нових життєвих моделей випав на період, коли республіка перебувала у складі СРСР. З огляду на історичний досвід і минулі події з упевненістю можемо сказати, що влада в тих процесах відіграла важливу роль, поступово переміщуючи жінок із суто приватної сфери, цілеспрямовано зменшуючи час, який вони проводили в родині, намагаючись прищепити їм активну громадянську позицію, що проявлялася в трудових звершеннях, суспільно-політичній діяльності на засадах добровільної участі та без грошової винагороди з боку держави.

Особливість періоду середини 1940-х – першої половини 1960-тих років виявлялася в численних змінах у становищі чоловіків і жінок, зумовлених насамперед демографічною ситуацією, в якій опинилося суспільство після II Світової війни, а також відповідною політикою влади, спрямованою на піднесення престижу жінок як запоруки їхньої рівноправної участі в реалізації планів економічного розвитку держави.

У повоєнному суспільстві, внаслідок демографічних змін (зменшення кількості представників чоловічої статі і відповідно збільшення жіночої, відмінностей, що виявлялися і у віковому зрізі), жінки за свідомим вибором чи під впливом умов все більше перебирали на себе публічні ролі, як професійні, так і громадські й політичні, зменшуючи час, відведений на ведення домашнього господарства. Оскільки залучення до нових видів діяльності вимагало значних зусиль, жінки часто мусили нехтувати тими обов'язками, які донедавна вважалися для них головними. Відтак і в освоєнні ролі матері поступово формувалася відмінна від попередніх років модель поведінки.

Паралельно із запровадженням радянською владою політики цілеспрямованого виведення жінок із приватної сфери спостерігалось поступове знецінення в суспільній свідомості жіночої домашньої праці. Формувалось уявлення про престижність жіночої реалізації поза межами дому й сім'ї. Значущість обов'язків жінок в приватно-сімейному колі применшувалася, оскільки вони не мали безпосереднього впливу на розвиток держави. Обов'язки, пов'язані з виконанням материнської ролі як важливої соціальної функції, усе ж були виключенням.

Зважаючи на потребу подолати демографічні проблеми та водночас забезпечити збільшення трудових ресурсів за рахунок жінок, відразу ж після закінчення війни і протягом подальших років було вжито заходів, які продовжили політику попередніх десятиліть щодо утвердження рівноправності чоловіків і жінок. Особливу увагу звернено на піднесення престижу материнства, для чого введено в дію положення Указу Президії ВР СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посиленням охорони материнства і дитинства про встановлення

почесного звання “Материнська слава” і медалі “Медаль материнства”» від 8 липня 1944 року³.

Впровадження концепту «жінка-мати як активний учасник радянського способу життя» передбачало виконання кількох завдань: з одного боку, належало «підняти на невидану досі висоту гідність і славу матері»⁴; з іншого – привернути увагу громадськості до заходів із забезпечення державного піклування щодо жінок-матерів, надаючи їм матеріальну й моральну допомогу, і, таким чином, отримати зворотну підтримку від жіночої частини населення у виконанні численних державних завдань.

Аргументуючи важливість ролі матері у повсякденній діяльності за межами приватного життя, влада оголошувала про вживання заходів із полегшення становища жінок-матерів і перебирання на себе низки функцій догляду за дітьми і їхнього виховання. У радянській історіографії правовий статус жінки, що, на відміну від чоловічого, крім загальних основних прав, містив додаткові спеціальні норми й пільги⁵, не розглядали як дискримінацію чоловіків, а пояснювали необхідністю підтримати жінок у реалізації материнства.

Багатодітним матерям, вагітним жінкам, матерям новонароджених і малолітніх дітей, самотнім матерям за законодавством гарантували допомогу й підтримку, а саме:

– багатодітним матерям збільшено матеріальну допомогу з народженням третьої дитини;

– вагітним жінкам і породіллям збільшено відпустки на час вагітності і пологів до 77 днів, замість 62 (35 до і 42 після пологів). Відпустка продовжувалася до 56 днів у випадку складних пологів чи народження двійні. Вагітним жінкам (з четвертого місяця вагітності) надавалося право на звільнення від надурочних і нічних робіт, як на підприємствах, так і в установах. Матері грудних дітей на час годування звільнялися від робіт у нічний час. Вагітні жінки (від шостого місяця вагітності), а також матері новонароджених (до чотирьох місяців годування) забезпечувалися подвійними нормами додаткової продовольчої пайки. Для ослаблених матерів, діти яких перебували на грудному вигодовуванні, та вагітних жінок, які цього потребували, передбачалося надання послуг будинків матері й дитини, будинків відпочинку;

³ Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства» // Відомості Верховної Ради СРСР (далі – ВР СРСР). – 1944. – № 37.

⁴ Ibidem.

⁵ Новикова, Э. Женщина в развитом социалистическом обществе / Э. Новикова. – М., 1985. – С. 36–37.

– одиноким матерям, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, призначали допомогу на утримання і виховання дітей, які народилися після 8 липня 1944 року, до досягнення ними дванадцятирічного віку⁶.

Як бачимо, за результатами введення в дію положень Указу від 8 липня 1944 року відбулося переформатування шлюбно-сімейного законодавства, за яким жінкам, що народжували дітей без шлюбної реєстрації, було відмовлено у праві офіційного визнання батьківства їхніх дітей. Натомість, офіційно визнаючи статус жінки-одиначки матері, влада заявляла про надання їй підтримки у вихованні позашлюбних дітей.

Зворотним наслідком відсторонення чоловіка від відповідальності за дитину, народжену в незареєстрованому шлюбі, було включення його до кола осіб, що мали сплачувати «податок на бездітність». Система так званого оподаткування холостяків, яка з деякими змінами діяла на підставі указу Президії ВР СРСР від 21 листопада 1941 року «Про податок на холостяків, одиноких і бездітних громадян СРСР», ділила суспільство за ознакою наявності дітей і їх відсутності. Згідно з уточненнями до законодавства від 8 липня 1944 року, податок сплачували громадяни, які не мали дітей: чоловіки віком від 20 до 50 років і жінки від 20 до 45 років⁷. Згодом коло осіб, які підлягали оподаткуванню, було дещо зменшено. Указ відміняв стягування податку з робітників і службовців та інших громадян, які мали дітей, а також з одиноких жінок, які не мали дітей. Звільнялися від обкладення податком військовослужбовці, жінки військовослужбовців, учні середніх і вищих навчальних установ, чоловіки й жінки віком до 25 років, інваліди 1 і 2 груп інвалідності⁸.

Загалом, вивчаючи законодавство з охорони материнства і дитинства досліджуваного періоду, можемо констатувати наявність позитивної динаміки. Влада демонструвала підтримку жінкам, які збиралися народжувати або вже мали дітей, а натомість матеріально утискала бездітних чоловіків і жінок; піклувалася про новонароджених і малолітніх дітей, надаючи пільги жінкам-матерям; гарантувала захист життя і здоров'я жінки під час вагітності; підтримувала жінок у виконанні своїх професійних функцій, в тому числі створюючи умови для виховання і навчання дітей як позашкільного, так і шкільного віку; сприяла піднесенню престижу жінки-матері.

Захист і піклування про жінок-матерів новонароджених і малолітніх дітей проявилися в низці заходів. У кінці 1940-х років зосереджено увагу на

⁶ Указ Президії ВР СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посиленням охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства» // ВР СРСР. – 1944. – № 37.

⁷ Розмір сплати був диференційованим: за відсутності дітей – 6% від прибутку; з колгоспників, одноосібників та інших громадян, що входили до складу тих господарств, які підлягали обкладенню сільськогосподарським податком: за відсутності дітей – 150 руб. на рік, за наявності однієї дитини – 50 руб., двох дітей – 25 руб. на рік (див.: Указ Президії ВР СРСР від 21 липня 1941 р. «Про податок на холостяків, одиноких і бездітних громадян СРСР» // Відомості ВР СРСР. – 1941. – № 42).

⁸ Указ Президії ВР СРСР від 8 серпня 1957 р. «Про визнання такими, що втратили силу укази Президії ВР СРСР» // Відомості ВР СРСР. – 1957. – № 17. – Ст. 446.

виконанні положень Указу Президії ВР СРСР від 8 липня 1944 року, а саме – уточнено розміри виплат державної допомоги та окреслено коло осіб, яким її надавали⁹. У 1950-ті роки спостерігаємо певне затишшя в законодавчій діяльності в цьому напрямі, однак на практиці на місцях здійснювалася реалізація положень документів, прийнятих у попередні роки: налагоджували виявлення жінок, які потребували допомоги, й слідували за дотриманням їхніх прав. У першій половині 1960-тих років законодавча база з охорони материнства й дитинства поповнилася документами, які розширювали коло жінок-суб'єктів, що мали право на гарантовані виплати на дітей¹⁰. Згідно з нововведеннями, на таку державну підтримку могли розраховувати дружини військових строкової служби та жінки-члени колгоспів.

Основні положення щодо захисту життя і здоров'я вагітної жінки прописувало насамперед кримінальне законодавство, оскільки в разі порушень цих прав застосовувалася кримінальна відповідальність. У повоєнний час важливе значення відводили забороні абортів, аж до вживання відповідальності в разі порушення.

У період хрущовської відлиги (від середини 1950-тих років) практика застосування кримінальної відповідальності за вчинення абортів опиралася на відмінні від попереднього десятиліття юридичні норми. Оскільки було прийнято указ Президії ВР УРСР від 29 вересня 1954 року «Про виключення з Кримінального кодексу УРСР ст. 143²»¹¹, який закріплював положення указу Президії ВР СРСР від 5 серпня 1954 року «Про скасування кримінальної відповідальності вагітних жінок за вчинення абортів» та указ Президії ВР УРСР «Про скасування заборони абортів» від 8 лютого 1956 року¹². В нових законодавчих реаліях відповідальність за здійснення абортів накладалася лише у випадках незаконного його проведення (ст. 109 Кримінального кодексу УРСР – далі КК УРСР), що каралося виправними роботами на строк до 1 року, штрафом у розмірі до 50 крб. або громадською доганою. Особу, що здійснила аборт, не маючи спеціальної медичної освіти, карали позбавленням волі на строк до двох років; за незаконне проведення абортів, що спричинило тривалий розлад здоров'я

⁹ Указ Президії ВР СРСР від 25 листопада 1947 р. «Про розмір державної допомоги багатодітним і одиноким матерям» // Відомості ВР СРСР. – 1947. – № 41.

¹⁰ Постанова Ради Міністрів СРСР № 1108 від 25 жовтня 1963 р. «Про виплату допомоги на дітей військовослужбовців строкової служби» // Сборник постановлений СССР (далі – СП СССР). – 1963. – № 20. – Ст. 198; Постанова Ради Міністрів СРСР № 915 від 4 листопада 1964 р. затвердила «Положення про порядок призначення і виплату допомоги по вагітності і родам жінкам – членам колгоспів» // СП СССР. – 1964. – № 22. – Ст. 136.

¹¹ Виключення з Кримінального Кодексу Української РСР ст. 143² означало, що втратив силу абзац 3 статті 2 постанови ЦВК і РНК УРСР від 4 серпня 1936 року «Про зміну законодавства УРСР в зв'язку з союзним законом про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі родильних будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінальної кари за неплатіж аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення».

¹² Указ Президії ВР УРСР від 8 лютого 1956 р. «Про внесення змін у ст. 143 Кримінального кодексу Української РСР» // Відомості ВР УРСР. – 1956. – № 2. – Ст. 28. Згаданий указ був прийнятий на підставі Указу Президії ВР СРСР від 23 листопада 1955 р. «Про скасування заборони абортів».

або смерть – позбавленням волі до шести років; за примушування жінки до вчинення абортів (ст. 110 КК УРСР), якщо його було здійснено, – виправними роботами на строк до одного року або громадською доганою¹³.

Такий крок означав відмову держави від втручання в особисті справи жінки й сім'ї у питанні контролю над народжуваністю, відтак жінки отримали право на самостійний вибір у реалізації материнства. Разом з тим слід враховувати, що зняття кримінальної відповідальності за проведення абортів не означало автоматичних гарантій для підтримки жінок, які наважувалися регулювати репродуктивну функцію через операційне втручання. Державна політика невтручання на практиці не заміщувалася широкомасштабними просвітницькими заходами з профілактики абортів, сексуальної освіти населення, не забезпечувала доступність надійних контрацептивних засобів, і, як наслідок, – аборт для жінок залишався головним способом контролю народжуваності, та ще й платним. Лише з 1 січня 1962 року було скасовано плату жінок-робітниць і службовців за операцію штучного припинення вагітності та в зв'язку з цим встановлювалися норми видачі лікарняних листів тимчасової непрацездатності¹⁴.

Про особливе ставлення в радянській державі до вагітних засвідчують і інші статті Кримінального кодексу УРСР¹⁵. Зокрема, до жінки в стані вагітності не застосовувалася виняткова міра покарання – смертна кара: «Не можуть бути засуджені до смертної кари... жінки, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку. Смертну кару не може бути застосовано до жінки, яка перебуває в стані вагітності на момент виконання вироку» (ст. 24 КК УРСР). Вагітність була пом'якшувальною обставиною при вчиненні злочину (ст. 40 КК УРСР). Убивство жінки в стані вагітності для злочинця класифікувалося як умисне, здійснене за обтяжуючих обставин (ст. 93 КК УРСР) і передбачало позбавлення волі на строк від 8 до 15 років; переривання вагітності класифікувалося як умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 101 КК УРСР) і передбачало позбавлення волі на строк від 2 до 8 років. За умисне вбивство матір'ю новонародженої дитини під час або відразу після пологів (ст. 96 КК УРСР) передбачалося покарання – позбавлення волі на строк до трьох років.

Кримінальній відповідальності підлягали дії, що вели до порушень гарантованих державою прав вагітних жінок і породілей на реалізацію своєї професійної діяльності. За статтею 134 КК УРСР не дозволялося відмовляти в

¹³ Кримінальний кодекс Української РСР // Збірник законів УРСР і указів Президії і Верховної Ради Української РСР. (1938–1973). – Т. 2. – С. 314–415.

¹⁴ Право на лікарняний листок з виплатою допомоги з першого дня лікарняного мали жінки, заробітна плата яких не перевищувала 60 крб., або ж усі жінки, незалежно від їхньої заробітної плати, в разі абортів за медичними показниками або при мимовільному аборті. В решті випадків лікарняні листки і допомоги у зв'язку з абортим надавали, починаючи з 11 дня непрацездатності (див.: Постанова Ради Міністрів УРСР від 19 грудня 1961 р. «Про впорядкування виплати допомог по тимчасовій непрацездатності і видачі лікарняних листів» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1961. – № 12. – С. 159).

¹⁵ Кримінальний кодекс Української РСР // Збірник законів УРСР і указів Президії і Верховної Ради Української РСР. 1938–1973. – Т. 2. – С. 314–415.

прийомі на роботу вагітній жінці з мотивів її вагітності або матері, яка має грудну дитину, а також знижувати заробітну плату чи звільняти жінку з тих самих мотивів¹⁶.

У тих взаємовідносинах влади і суспільства можемо спостерігати, що актуальний для кінця XIX – початку XX століття спосіб життя, за яким «для українців успішне материнство вважали соціально престижним – воно було однією з передумов того, що жінка набувала статусу соціально-повноцінної особи»¹⁷, у другій половині XX століття не втрачав свого сенсу, а в нових умовах набрав нового, адже перенесення лівової частки діяльності з приватної сфери у публічну відбувалося за одночасного поєднання професійної реалізації і виконання такої важливої жіночої місії, як народження дитини.

Головною підставою для отримання гарантованих державою пільг було набуття статусу матері за умови одночасної реалізації інших соціально й економічно значущих ролей, а саме – трудівниці в державному секторі виробництва чи активної суспільної діячки. Характерною ознакою більшості прописаних у нормативних документах пільг щодо жінок було створення умов, за якими жінки могли швидко повернутися в професію. Пільги на виробництві, зумовлені материнством, жінка отримувала, ще будучи вагітною. Окрім того, згідно з документами, жінкам гарантували збереження трудового стажу: вагітні жінки й матері з дітьми (в тому числі всиновленими) під час розірвання трудової угоди зберігали безперервний трудовий стаж до досягнення дитиною півторарічного віку¹⁸. З його досягненням жінці доводилося виходити на роботу, тому в правове поле було введено комплекс заходів для підтримки іншої жіночої місії (паралельно з материнською) – учасниці процесу виробництва в державному секторі економіки та громадської активістки. Для швидшого вивільнення молодої матері частину її обов'язків з догляду за дитиною держава перекладала на спеціальні дитячі установи, які в перше повоєнне десятиріччя, хоч і повільно, все ж відновлювали свою діяльність. За положеннями про діяльність дитячих установ поряд з функціями навчання і виховання підростаючого покоління, одне із завдань полягало у сприянні швидкому включенню жінок-матерів у виробниче і громадсько-політичне життя країни¹⁹.

Про заходи держави з наведення порядку у цій сфері свідчать нормативні документи. Так, у другій половині 1940-х років основні акценти зроблено на відновленні навчально-виховних установ і покращенні їхньої роботи. Зокрема, передбачалися: розширення мережі дитячих садків і збільшення контингенту дітей, батьки яких працювали на підприємствах і не мали для

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Кісь, О. Жінка в традиційній українській культурі..., *op. cit.*, с. 169.

¹⁸ Указ Президії ВР СРСР від 19 травня 1949 р. «Про покращення справи державної допомоги багатодітним і самотнім матерям і покращення умов праці і побуту жінок» // Відомості ВР СРСР. – 1949. – № 26.

¹⁹ «Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок), затверджене постановою РМ УРСР від 11 липня 1960 р.» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1960. – № 7. – Ст. 110.

догляду членів родини; звільнення для дитячих садків приміщень, що використовувалися не за призначенням²⁰; організація при школах в обласних містах і великих промислових центрах груп продовженого перебування для учнів 7–9-річного віку тощо²¹.

Цей процес не відбувався миттєво. Ситуація в галузі дошкільної і шкільної освіти (ясла, дитячі садочки, школи) не задовольняла вимог і потреб часу, тому поступово протягом другого повоєнного десятиріччя системи функціонування навчально-виховної освіти вдосконалювалися, розроблялися все нові заходи²²: із 1956 року створювалися спеціальні групи з перебування учнів 1–4 класів у школі понад нормований навчальний час, що дозволяло забезпечити належний нагляд за дітьми в разі короткого навчального дня; із 1957 року створювалася мережа шкіл-інтернатів, які укомплектовувались передусім дітьми одиноких матерів, інвалідів війни і праці, сиротами, а також дітьми, для виховання яких не було належних умов у сім'ї; із 1960 року набули масового поширення школи з продовженим днем, де батьки, що працювали повний робочий день, могли залишати дітей під наглядом педагогів. Серед інших новацій можна згадати відкриття із 1960 року цілодобових ясел-садків або окремих груп інтернатного типу, де діти від 1,5 року могли перебували протягом тижня, за винятком вихідного дня. В окремих випадках у разі потреби від 1960 року жінка могла вийти з декретної відпустки вже по досягненні дитиною двох місяців, залишивши дітей у яслах-садках. Створювалися умови для розвантаження жінки у справі догляду за дитиною.

Реалізація завдань з полегшення становища працюючих жінок-матерів покладалася на керівників установ і підприємств. Зокрема, створювалася мережа відомчих дошкільних дитячих установ. Окрім того, на початку другого повоєнного десятиріччя за вказівкою держави на підприємствах підлягали

²⁰ Постанова РНК УРСР від 11 березня 1944 р. «Про заходи в справі розширення сітки та поліпшення роботи дитячих садків» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Т. 2. – К., 1963. – С. 8–9.

²¹ Постанова РНК УРСР від 28 жовтня 1944 р. «Про план розширення сітки установ і заходів охорони материнства і дитинства» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Т. 2. – К., 1963. – С. 61–64; Постанова РНК УРСР від 20 лютого 1945 р. «Про заходи по поширенню сітки дитячих закладів та поліпшенню медичного і побутового обслуговування жінок і дітей» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Т. 2. – К., 1963. – С. 93–95; Постанова РНК УРСР від 5 жовтня 1945 р. «Про хід виконання плану заходів по розширенню сітки дитячих закладів і поліпшенню медичного та побутового обслуговування жінок і дітей» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Т. 2. – К., 1963. – С. 162–165.

²² «Положення про школи-інтернати Міністерства освіти УРСР», затверджене постановою РМ УРСР від 15 червня 1957 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1957. – № 10. – Ст. 119; «Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)», затверджене постановою РМ УРСР від 11 липня 1960 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1960. – № 7. – Ст. 110; Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про організацію шкіл з продовженим днем» від 15 лютого 1960 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1960. – № 3. – Ст. 28; «Положення про 8-річну школу», затверджене постановою РМ УРСР від 16 серпня 1960 р. // Охрана материнства и детства в СССР : Сборник нормативных актов. – М.: Юридическая литература, 1986. – С. 122–123.

обов'язковому вирішенню питання обладнання санітарно-побутових приміщень (кімнат для годування грудних дітей, душових, кімнат особистої гігієни жінки); надання малозабезпеченим вагітним жінкам безкоштовних путівок до санаторіїв і будинків відпочинку; розширення мережі пралень для обслуговування населення, в тому числі механізованих.

Але, попри активну законодавчу політику держави, спрямовану на полегшення матерям догляду за малолітньою дитиною і його поєднання з трудовими обов'язками, не всього вдавалося досягнути. Для багатьох громадян законодавство містило незрозумілі положення або ж було недоступним для повноцінного користування своїми правами: «Я не знаю як у вас в областях але в Чернівецькій області є такі матері, які не отримують допомоги і не знають своїх прав, не знали своїх прав на протязі 3–4 років»²³.

Здавалося б, у влади були великі можливості для ознайомлення населення з постановами. Серед них: мережа політпропаганди, публікації в республіканській періодичній пресі, тиражування брошур із роз'ясненнями, організація державними органами просвітницької роботи. Та насправді влада постійно ставила перед виконавцями величезний комплекс проблем і питань, тому на окремі з них чиновники звертали увагу за залишковим принципом.

Для обговорення основних проблем політичного, економічного, громадського життя країни система пропаганди використовувала потужний арсенал засобів, включно з публікаціями в періодиці, виступами на численних зібраннях різних рівнів. Тематика ж, пов'язана з материнством і батьківством, була представлена недостатньо.

Важливою формою ознайомлення громадськості зі змінами в сімейному законодавстві був випуск брошур про права жінок, охорону материнства й дитинства²⁴. Проте жінки у віддалених населених пунктах часто не мали доступу до джерел інформації, які б у доступній формі пояснювали громадянам основні тези сімейного законодавства, наводили приклади правильного трактування того чи іншого положення²⁵. Саме тому найголовнішу роль у поширенні інформації про пільги жінкам-матерям відігравали самі жінки, щоправда під керівництвом партії і держави. Серед партійних документів другої половини

²³ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 74, спр. 55. – Арк. 30.

²⁴ В УРСР друкована література з проблем сімейного законодавства була представлена публікаціями, випущеними як в Україні, так і в інших союзних республіках, передусім у Росії: *Матвеев, Г. К.* Радянське законодавство про шлюб і розлучення. – К., 1949; *Суходрев, В. Н.* Советский суд на охране прав женщин, детей, семьи. – Москва, 1951; *Мельник, С. Ф.* Охрана интересов матери и дитини в радянському законодавстві. – К., 1954; Рабинович Н. В. Роль советского права в укреплении семьи. – Ленинград, 1956; *Гордон, М. В.* Охрана прав граждан радянським сімейним законодавством. – К., 1959 та ін.

²⁵ У 1944 році визначено, що лише зареєстрований шлюб створює права й обов'язки подружжя, чим було припинено систему судового розгляду справ про незареєстровані шлюби. Указ ВР СРСР від 8 липня 1944 року відмінив можливість розгляду судами позовів про встановлення батьківства (див.: *Гордон, М.* Из истории советского семейного права Украинской ССР / *М. В. Гордон* // Харьковский юридический институт. Ученые записки. – Т. 11. – Вып. 2. – Х., 1957. – С. 76–96).

1940-х років є такі, що зобов'язують місцеві державні органи і партійні осередки сприяти формуванню в західних областях України жіночого активу, організувати жіночі ради й поширювати їхню діяльність на підприємства й установи в різних населених пунктах. Однією з форм діяльності таких рад було читання лекцій, бесід, обговорення газет, ознайомлення з основними положеннями радянського законодавства.

Більш предметно дію законодавства з охорони материнства й дитинства роз'яснювали представники державних органів, у віданні яких знаходилися безпосередні функції з надання допомоги багатодітним та самотнім матерям. На прикладі матеріалів Луганської області (1953) можна побачити, що масово-роз'яснювальна робота вилася в проведення 543 бесід (охоплено 22145 осіб), виголошення 51 лекції партійно-професійними організаціями (для 3571 осіб), публікацію 30 статей у місцевій пресі, підготовку двох виступів у радіоэфірі²⁶. Облік матерів, які мали право на отримання допомоги, здійснювали актив матерів, громадськість, робітники сільських і селищних рад, працівники дитячої консультації й органів РАГСу, щомісяця надаючи відомості про народження і смертність дітей у багатодітних матерів²⁷.

Попри численні заходи з популяризації положень Указу від 8 липня 1944 року, тривалий час ознайомлення з ними громадян було недостатнім, траплялися непорозуміння у з'ясуванні статусу жінок. Все це призводило до численних недоліків у реєстрації жінок, які мали право на допомогу. Так, за перевіркою в Луганській області 1953 року робітники відділів, обстежуючи за місцем проживання 14 772 багатодітних і самотніх матерів, виявили 14 300 матерів, які не були охоплені державною допомогою²⁸.

Складнощі із трактуванням виникали не лише в середовищі жінок-матерів, яких цей указ стосувався, а й серед виконавців. Можливості вибору життєвих стратегій що постали в повоєнний час і для жінок, і для чоловіків, створювали водночас нешаблонні ситуації у процесі освоєння жінками ролі материнства. Так, одна із співробітниць відділу державної допомоги зауважувала: «Для мене досі [станом на 1951 р. – М. С.] незрозумілим є питання про шлюби, які були заключені в період тимчасової окупації міста. Немає документів про те, що мати була в шлюбі, а разом з тим вона пише, що вінчалася в церкві. У мене не було вирішено цілий ряд скарг... В Міністерстві юстиції мені відповіли, що такий шлюб є дійсним. Інколи стикаєшся з такими питаннями, що не знаєш як його вирішити і немає можливості його приміняти ні до одного ні до іншого закону... є випадки, на які необхідно було дати конкретні відповіді»²⁹. Або інший приклад: «У нас бувають випадки непорозуміння при вирішенні в які вмішуються органи прокуратури. Робітники прокуратури часто застосовують статтю 9 положення в тій частині, що самотньою визнають матір, яка має дитину, знаходиться в зареєстрованому

²⁶ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-2452, оп.1, спр. 131. – Арк. 27–28.

²⁷ Ibidem, арк.11.

²⁸ Ibidem.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 74, спр. 55. – Арк. 7–9.

шлюбі, але не знаходиться у фактичному шлюбі з чоловіком, а має дитину від іншої особи. Прокурор республіки зазначає «оскільки тов. Субботіна народила дочку незалежно від шлюбу [у 1941–1946 роках перебувала на фронті, у 1945-му – народила дитину. – М. С.], вона є одинокою матір'ю»³⁰. Непорозуміння виникали і в становленні статусу багатодітної матері: «Основне запитання, яке надходить від сільської ради. Що означає дати підтвердження сільрадою про кількість дітей у матері?... робітники сільради через свою технічну непідготовленість, не знаючи правильного поняття існуючого законоположення допускають помилки при наявності зведених дітей»³¹.

Загалом надання матеріальної підтримки покладали на відділи державної допомоги багатодітним і одиноким матерям. Система передбачала не лише виділення допомоги, а й ревізії на предмет раціонального використання коштів. За результатами перевірки роботи відділів зазвичай виявляли численні недоліки, як у реагуванні на скарги матерів (відділи часто підходили до них формально), так і в питаннях порушення законодавства при виділенні матеріальної допомоги. Серед причин недостатньо якісної роботи відділів однією з найголовніших вважали нестачу кадрів: «У нас в області багато районів і в багатьох районах є всього по одному працівнику»; «Наша область [Вінницька. – М. С.] велика, має 46 районів і потрібно сказати, що одного ревізора повністю недостатньо. Як результат доводилося в 1951 р. бувати у відрядженнях мені, старшому інспектору, старшому бухгалтеру. Були такі періоди в нашій роботі, коли інколи відділ був зачинений на 2 тижні, і це призвело до того, що скарги не розглядалися своєчасно, не розглядалися в строк. Нікому було зробити запит, нікому було відповісти на ці скарги»³². Або інший приклад: у Закарпатській області протягом 1951 року змінилося 16 працівників за наявності 13 округів³³.

За результатами аналізу роботи відділів у 1951 році на нараді робітників обласних відділів з державної допомоги багатодітним та одиноким матерям (24–26 січня 1952) лунали заклики до змін і виправлення недоліків: «ми поставлені для того, щоб її [неякісну роботу. – М. С.] змінити і відсилання на те, що так було встановлено до мене, є повністю непереконливою. Ми покликані виправити недоліки, які раніше допустили і забезпечити законні вимоги, інтерес матерів, яким держава своїм законом зобов'язана надати матеріальну допомогу у вихованні молодого покоління»³⁴.

Уважно розглянувши звіти з роботи відділів з державної допомоги одиноким та багатодітним матерям, можна виявити таку тенденцію: з одного боку, значний відсоток жінок тривалий час після введення в дію указу залишався поза межами його реалізації, фактично не отримуючи законодавчо обіцяної допомоги, попри численні звертання і скарги. Водночас існувало коло жінок, які чи то через непідготовленість працівників відділів і інших органів, причетних до

³⁰ Ibidem, арк. 9.

³¹ Ibidem, арк. 21.

³² Ibidem, арк. 11.

³³ Ibidem, арк. 15–17.

³⁴ Ibidem, арк. 4–5.

визначення статусу «багатодітна та одинока мати», або ж через умисне введення в оману і приховування інформації, яка могла вплинути на трактування положень указу в сторону невиконання допомоги, зуміли все ж отримати від держави матеріальну допомогу, не маючи на неї достатніх підстав.

Отже, досліджуючи становище жінок-матерів, належить враховувати їхню спроможність захистити свої інтереси не лише на підставі гарантованих державою прав, а й попри відсутність щодо їхнього статусу пілг у законодавстві.

Звернення до життєвих історій звичайних людей дозволяє говорити про розмаїття повсякденних практик виживання в середовищі чоловіків і жінок. Жінки, які, здавалося, були поставлені в однакові умови, все ж, мали різні можливості в реалізації своїх життєвих стратегій. Попри наявні відмінності, можна спробувати виокремити типові для жінок матерів у повоєнні роки моделі поведінки.

Жінки повоєнного суспільства зіткнулися з необхідністю народжувати дітей у разі виявлення вагітності, включатися у різні галузі виробництва і брати участь у громадській діяльності, словом, мусили відповідати генеральній лінії партії, спрямованій на утвердження рівноправної ролі жінок у радянському суспільстві. Особливо складно жилося матерям, які в силу обставин поєднували три соціально значущі напрями – материнство, роботу в державному секторі виробництва і громадсько-політичну діяльність. Водночас участь жінки у суспільному житті вказує на її активну життєву позицію, що забезпечувала кращі можливості в обстоюванні своїх прав.

Серед жінок-матерів були як ті, що мали активну позицію, так і ті, що, опинившись у скрутному становищі, не могли захистити ні себе, ні дитину. У кожній з матерів була своя доля, і до кожної оточення ставилося по-різному, однак у багатьох виникали схожі проблеми в реалізації материнства. Так, одинокі матері зустрічали упереджене ставлення до себе представників відділів державної допомоги, отримували численні відмови в наданні їм державної допомоги. І лише в окремих випадках скарги у різноманітні державні органи особливо наполегливих із них змушували чиновників удаватися до перевірок. За результатами однієї з них у Вінницькій області було зроблено такий висновок: «Коли я зустрілася з цією матір'ю в селі і подивилася, я прийшла до висновку, що над цією матір'ю знущалися протягом двох років. Що ми повинні були призначити цій матері допомогу»³⁵.

За відсутності чіткого механізму захисту материнства, наявності в державній системі бюрократії, підлості окремих державних службовців, цькування тих, хто був слабшим і не спроможним себе захистити, жінки опинялися в складних життєвих ситуаціях, про які йдеться у багатьох зверненнях до державних і партійних органів, громадських організацій, зокрема, до антифашистського комітету радянських жінок³⁶.

Численні листи, з яких ми дізнаємося про так звані аномальні для радянської дійсності явища, вказують на небайдужість людей і довіру до влади. З

³⁵ Ibidem, арк. 5.

³⁶ Ibidem, спр. 59, арк. 209-210.

іншого боку, повторюваність і довготривалість згаданих аномальних ситуацій свідчить про небажання більшості людей, які спостерігали за їхнім перебігом, брати на себе відповідальність і допомагати скривдженим. Показовим є ставлення нижчих ланок виконавчої влади, небажання реалізовувати ті пункти нормативних актів, які вимагали докласти зусилля для вирішення проблем громадян, адже це не були першочергові державні завдання.

Розглядаючи місце матері у радянському повоєнному суспільстві, можна констатувати, що материнство визнавалося важливою соціальною функцією, а жінці, яка народжувала дитину, надавалася державна підтримка, закріплена в нормотворчих документах, що посилювали відповідальність жінки за дітей і гарантували їй соціальний захист. Зростали вимоги щодо виховання нового покоління: державі потрібні були працьовиті виконавці, слухняна молодь, не зацікавлена в особистому матеріальному збагаченні, юнаки – для поповнення збройних сил, дівчата – для забезпечення подальшого відтворення. Сім'я мала сприяти вихованню людини радянського суспільства з високими моральними якостями, основними серед яких були: «комуністичне ставлення до праці і соціалістичної власності, дисциплінованість, чесність і правдивість перед партією і народом, хоробрість та сміливість, скромність...»³⁷.

В обмін на декларування свободи й рівності жінки в суспільстві держава покладала на неї виконання ролей трудівниці, громадської активістки, матері та виховательки для своїх дітей. На практиці широке представлення жінок у публічному світі не виключало їх реалізації в приватному житті. І якщо роль матері в радянській державі розглядалася як важлива соціальна функція, то пов'язана з нею роль домогосподарки, що є важливою частиною повсякденного життя жінки, не отримувала сприяння з боку держави.

Myroslava SMOLNITSKA. Motherhood as a Social Function (the late 1940s to the early 1960s).

The article deals with problems of motherhood in the USSR in the late 1940s to the early 1960s. The author analyzes the impact of state legislation on marriage and family, and measures aimed at the exaltation of the role of mothers in Soviet society and their implementation into everyday life.

Keywords: USSR, society, everyday life, motherhood, woman.

³⁷ ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 24, спр. 4716. – Арк. 24.